

## HAKİM TİRMİZİ VE ONA AİT BİR MECMÛ'A

Fikret KARAPINAR\*

### I) HAKİM TİRMİZİ'NİN HAYATI

Ebü Abdillah, Muhammed b. Ali b. el-Hasen b. Bişr daha çok *el-Hakim et-Tirmizi* lakap ve nispetiyle meşhur olmuştur<sup>1</sup>. Onun geride bıraktığı eserler incelendiğinde, müfessir, muhaddis, fakih, mütekellim, sûfi, mütefekkir, dilci, müctehid gibi çok yönlü bir âlim olduğu görülmektedir.

Hakim'in hayatının son dönemi hariç, dışa dönük yönü ile ruhi yönüne ait kısa bilgiler verdiği *Büdüvvü (Bed'ü) Şe'n* adlı bir risalesi bulunmaktadır. Bu küçük risale, bilebildiğimiz kadarıyla ilk tafsilatlı sûfi otobiyografisidir. Ancak bu risaleye rağmen, pek çok âlim gibi onun hayatı hakkında da etraflı bilgi bulunmamaktadır. Biyografisinden bahseden kaynaklar, genellikle Sülemî'nin verdiği birkaç satır bilgi ile bazı sözlerini vermekten öteye geçmemektedir. Bundan başka Radtke, sakin bir hayatı olmayan Hakim'in 65 yaşındayken 6 çocuğunun olduğunu tespit etmiştir<sup>2</sup>.

\* Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. fkarapinar@selcuk.edu.tr

Hakim'in yazma ve matbu eserlerini bulma ve değerlendirme konusunda tecrübelerini ve yardımını benden esirgemeyen değerli araştırmacı Cemil AKPINAR'a teşekkür ederim.

<sup>1</sup> Hal tercümesi için bkz. Hakim Tirmizi, *Büdüvvü Şe'ni Ebî Abdillah*, thk. Osman İsmail Yahya, Beyrut 1965, (Hatmül-Evliyâ içinde), s. 14-32; *Büdüvvü Şe'ni Ebî Abdillah*, thk. Muhammad Halid Mesud, (*al-Hakim at-Tirmidhi's Buduwv Sha'n*), Islamic Studies, (1965) IV:3, s. 315-343; *Büdüvvü Şe'ni Ebî Abdillah*, Almanca çev. ve dipnot ilavelerle haz. Bernd Radtke, (*Tirmidiana Minora*), Oriens, 34 (1994), s. 242-298; *Büdüvvü Şe'ni Ebî Abdillah*, İngilizce çev. ve dipnot ilavelerle haz. Radtke, Bernd and O'Kane, John, (*Bad' Sha'n Ebî Abdillah Muhammed al-Hakim at-Tirmidhi*), (The Concept of Sainthood in Islamic Mysticism içinde), 1996 Curzon Pres. s. 15-36; *Kitâbu'l-Akl ve'l-Hevâ'* thk. Ahmed Subhi Furat, (*al-Hakim at-Tirmizi ve Kitâbu al-Aql wa'l-Hawâ Risâlesi*), Şarkiyat Mecmuası, İstanbul 1964, (thk. muk.), c. V, s. 95-118; *Kitâbu Hatmül-Evliyâ*, thk. Osman İsmail Yahya, Beyrut 1965, (thk. muk.), s. 8-12, 33-92; Sülemî, Ebü Abdirrahman, *Tabakâtü's-Süfiyye*, thk. Nureddin Şerîbe, Mısır 1969, s. 217-220, Ebü Nuaym, el-İsfehânî, *Hilyetü'l-Evliya ve Tabakâtü'l-Esfiya*, Beyrut 1405, X/233-235; Hucvirî, Ali b. Osman, *Keşfü'l-Mahcûb: Hakikat Bilgisi*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul 1982, s. 178-179, 244; İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec, *Sıfatü's-Safve*, thk. Mahmud Fâhürî-Muhammed Ravvâs Kal'acî, Beyrut 1979, IV/167-168; Attar, Feridüddin, *Tezkiratu'l-Evliyâ*, çev. Süleyman Uludağ, Bursa 1984, s. 558-567; Zehebî, Şemsüddin, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût-Muhammed Nuaym el-Arkasûsî, Beyrut 1981-1985, XIII/439-442; *Tezkiratu'l-Huffâz*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, Beyrut 1374, II/645; Sübkî, Tâcüddin, *Tabakâtü's-Şâfiyye el-Kübrâ*, thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî-Abdulfettah Muhammed el-Hilv, ts. yy. II/245-246; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mizân*, Beyrut 1971, V/308-310; Molla Câmî, *Nefâhâtü'l-Üns*, çev. Kamil Candogan-Sefer Malak, İstanbul, 1971, s. 181-182; Furat, Ahmed Subhi, *Tirmizi Abû Abdillah*, İslam Ansiklopedisi, (MEB), I. bs. İstanbul, 1974, XII/I s. 386-388; Radtke, Bernd, *al-Hakim at-Tirmidî (Ein islamischer Theosoph des 3./9.Jahrhundert)*, Freiburg 1980, s. 1-38.

<sup>2</sup> Bkz. Radtke, *al-Hakim at-Tirmidî*, s. 16, (Hakim Tirmizi, *Mecmû'a*, Leipzig nr. 212, vrk. 168/a'dan naklen).

Kaynaklarda doğum tarihi hakkında bilgi verilmeyen Hakîm'in h. III. asrın başlarında doğduğu tahmin edilmektedir. Onun vefat tarihi hakkında ise, h. 255-320 arasında değişen birbirinden farklı tarihler verilmektedir. Hakîm hakkında, *al-Hakîm at-Tirmidî* isimli doktora tezi hazırlayan Radtke<sup>3</sup>, *Tirmizî'nin Hayatı* kısmında (s.1-38) hayatıyla ilgili mevzuları tafsilatlı bir şekilde ele almaktadır. Radtke, Avrupa'da yapılan çalışmalarda muhtemel vefat tarihi olarak verilen 285/898 tarihinin temel hiçbir kaynakça doğrulanmadığını ifade ettikten<sup>4</sup> sonra, hem Hakîm'in kendi eserlerinden, hem de tabakat kitaplarından faydalanarak kronolojisini ortaya koymaya çalışmıştır. O, İbn Hacer'den Tirmizî'nin 285/898 tarihinde Nisabur'a gelip hadis dersi verdiğini, 318/930'da el-Enbârî'nin ondan hadis dinlediğini ve bunun doğal sonucu olarak 90 yaşlarında yaklaşık 320/932 yılında vefat ettiği<sup>5</sup> bilgisini naklederek, bu habere göre, onun bu tarihlerde vefat etmiş olması gerektiğini bildirmektedir<sup>6</sup>.

Radtke, verilen bilgilerin sıhhatli olup olmadığını, muhtemel doğum ve vefat tarihinin ne olabileceğini tespit için, önce Hakîm'in on iki öğrencisini, daha sonra da kendilerinden rivayette bulunduğu ve haklarında bilgi bulunan yüz altmış sekiz hocasını tespit etmiştir. Ardından hocaları nispetlere göre tasnif ederek bu nispetlerin o hocadan illa da o ilde hadis aldığına tam delil olamayacağı uyarısında da bulunarak, hangi hocadan kaç hadis naklettiğini, vefat tarihleriyle beraber istatistiki olarak yazıp elde edilen verileri değerlendirmektedir<sup>7</sup>. Radtke, elde ettiği tüm bilgileri ve ipuçlarını tek tek değerlendirdikten sonra, Tirmizî'nin doğum tarihinin kesinlikle 220/835'den önce olduğunu, büyük bir ihtimalle 210/825 veya daha önce olabileceğini belirtmekte<sup>8</sup> ve 205/820 ile 215/830 yılları arasında doğmuş olabileceğini zikretmektedir<sup>9</sup>. O, Hakîm'in 80<sup>10</sup> veya 90<sup>11</sup> yıl yaşadığını söyleyerek 295/907 ile 310/922 yılları arasında vefat etmiş olma ihtimalinin daha güçlü olduğu sonucuna varmaktadır. Buna göre, İbn Hacer'in zikrettiği 320/932 tarihi geçersiz olmaktadır<sup>12</sup>. Daha sonra yayınladığı diğer üç makalesinde, Hakîm'in yaklaşık 205/820'de Tirmizî'de doğduğunu ve takriben 298/910'de yine burada vefat ettiğini yazmaktadır<sup>13</sup>. Hakîm'in üç eserinin tahkikini yaptığı diğer bir çalışmasının Almanca mukaddimesinde, 210-300/825-910 yılları

<sup>3</sup> Halen Utrecht Üniversitesi'nde (Hollanda) görev yapan Alman asıllı Prof. Dr. Bernd Radtke'nin yaklaşık 35 yılını diğer bir ifadeyle akademik yaşamının büyük bir kısmını Hakîm Tirmizî'ye ayırdığı dikkati çekmektedir. Hakîm ile ilgili pek çok araştırmaya imza atan Radtke'nin hemen hemen her çalışmasında ona değindiği görülmektedir. O, 1974'de tamamladığı doktora tezini, Lübnan ve Mısır'da yaptığı araştırmalardan sonra tekrar gözden geçirerek 1980'de yayımlamıştır.

<sup>4</sup> Bkz. Radtke, *al-Hakîm at-Tirmidî*, s.16; Radtke, Bernd, *Der Mystiker al-Hakîm at-Tirmidî*, Der Islam 57 (1980), s. 238.

<sup>5</sup> Bkz. İbn Hacer, *Lisân*, V/310.

<sup>6</sup> Geniş bilgi için bkz. Radtke, *al-Hakîm at-Tirmidî*, s. 16-18.

<sup>7</sup> Bkz. Radtke, *al-Hakîm at-Tirmidî*, s. 19-38.

<sup>8</sup> Bkz. Radtke, *al-Hakîm at-Tirmidî*, s. 33.

<sup>9</sup> Bkz. Hakîm Tirmizî, *Büdüvvü Şe'n-Sîreti'l-Evliyâ*, (İngilizce çev. muk.), s. 1.

<sup>10</sup> Zehebî, *Huffâz*, II/645.

<sup>11</sup> İbn Hacer, *Lisân*, V/310.

<sup>12</sup> Değerlendirmeler hakkında geniş bilgi için bkz. Radtke, *al-Hakîm at-Tirmidî*, s. 38; Hakîm'in vefat tarihi meselesini ele aldığı *Der Mystiker* makalesinde (s. 238), vefat tarihi olarak yaklaşık (288/900) verilmektedir. Ancak bunda baskı hatası olmalıdır.

<sup>13</sup> Radtke, Bernd, *Thesophie (Hikma) und Philosophie (Falsafa)*, Asiatische Studien, XLII, 1988, s. 156; *Unio Mystica und Coniunctio –Mystisches Erleben und Philosophische Erkenntnis im Islam-*, Saeculum 41 (1990), s. 53; Hakîm Tirmizî, *Büdüvvü Şe'n*, (Almanca çev.), s. 242.

arasında yaşadığını bildirmektedir<sup>14</sup>. O, *Kitâbu Sîreti'l-Evliyâ'*'nin İngilizce çevirisinin girişinde, Hakîm'in vefatının büyük ihtimalle 295-300/905-910 tarihleri arasında olabileceğini zikretmektedir<sup>15</sup>. Görüldüğü üzere, Bernd Radtke'nin çalışmalarından çıkan sonuca göre, Hakîm Tirmizî 295/907-310/922 tarihleri arasında vefat etmiştir.

Racâ' Mustafa da doktora tezinde, Tirmizî'nin 170 hocasını tespit etmiş ve onların büyük bir kısmının h. 240-260 yılları arasında vefat ettiğini ortaya koymuştur. O, h. 276, 294 ve 299 yıllarında vefat eden birer hocasını zikretmiştir. H. 294 ile 299'da vefat ettiği söylenen hocaları hakkında, bir yanlışlık olduğu düşünülmektedir. H. 354 senesinde vefat eden bir hocası daha zikredilmekte ki, bizce burada kesinlikle bir hata söz konusudur. Racâ', elde ettiği verilerin sonucunda Tirmizî'nin vefat tarihi olarak, 318/930'i tercih etmektedir<sup>16</sup>.

Sonuç olarak gerek klasik, gerekse modern çalışmalarda veriler dikkatlice tetkik edildiğinde, Hakîm Tirmizî'nin 295/907-310/922 yılları arasında vefat ettiği söylenebilir.

Sübki<sup>17</sup> başta olmak üzere bazı müellifler Şafîi olduğunu iddia etseler de, eserleri onun Hanefî olmakla birlikte müctehid olduğuna işaret etmektedir. Çünkü gerek yaşadığı bölge, gerekse eserlerindeki ipuçları, Hanefî olduğuna işaret etmektedir. Örneğin Bâyezid Kütüphanesi Veliyyüddin bölümü 770 numarada bulunan yazma mecmû'ası içindeki *Kitâbu's-Salât* adlı eserinin 12. bâbı *Bâbu Kemi's-Sünne fi's-Salât ve Keyfe Sâra zâlike Kezâlike*, 13. bâbı *Bâbun ma'l-Farz ve's-Sünne ve't-Tetavvu' ve'l-Vâcib fi zâlike*, 15. bâbı *Bâbu's-Salât bi'l-Fârisiyye lime Sümmiyet Namâc*, 24. bâbı *Babu Delîli Salâti's-Sünne mâ huve ve'l-Beyânu fi zâlike*, 25. bâbı *Babu Delîli Salâti't-Tatavvu' ilâ'l-lah ve'l-Beyâni fi zâlike* ve 35. bâbı *Bâbu Edebi'l-Vudû' ve mâ'l-Farzi ve's-Sünne* gibi başlıklar Hanefî olduğuna işaret etmektedir.

Hakîm, *Ilmu'l-Evliyâ'* adlı eserinde Hanefiler gibi *farz, sünnet ve tetavvu'* ayrımı yapmaktadır<sup>18</sup>. Ayrıca bazı eserlerinde bazen Ebû Hanîfe ve Ebû Yusuf'un görüşlerini naklettiği de görülmektedir<sup>19</sup>. Buna rağmen eserlerinde fukahâdan fazla görüş nakledilmemesi hatta onları zaman zaman eleştirmesi, fakihlerle arasının pek iyi olmadığına işaret etmektedir.

Hakîm, gözlerini ilim ve hadis rivayeti ile uğraşan bir aile ortamında dünyaya açmıştır. O, kitap ve risalelerinde hem fakih, hem muhaddis babasından bazen ismini zikrederek bazen de 'babam dedi ki' diyerek hadis nakletmektedir<sup>20</sup>. Annesi ve anne

<sup>14</sup> Hakîm Tirmizî, *Salâsatu Musannafat li'l-Hakîm et-Tirmizî*, thk. Bernd Radtke, Beirut 1992, (Almanca muk.) s. 3.

<sup>15</sup> Hakîm Tirmizî, *Sainthood, (Sîretu'l-Evliyâ)*, (İngilizce muk.), s. 2.

<sup>16</sup> Racâ' Mustafa Huzeyyin, *el-Hakîmü't-Tirmizî ve Menhecuhu'l-Hadîs fi Nevâdiri'l-Usûl*, Kahire 1998, s. 22, 73-101. Tezde, Hakîm Tirmizî'nin *Kitâbü'l-Emsâl mine'l-Kitâbi ve's-Sünnet* adlı eserinden 70, Nevâdiru'l-Usûl'den de 291 aslin hadislerinin kısmen tahriri yapılmıştır.

<sup>17</sup> Sübki, *Tabakât*, X/245-246; Schimmel, Annemarie (2003), *İslamın Mistik Boyutları*, çev. Ergun Kocabıyık, İstanbul 2001, s. 69.

<sup>18</sup> Hakîm Tirmizî, *Ilmu'l-Evliyâ*, thk. Sâmî Nasr Lutfi, Mısır ts. s. 176.

<sup>19</sup> Bkz. Hakîm Tirmizî, *Kitâbu'l-Furûk*, Kütahya Vahîd Paşa Ktp. vrk. 106/a; *İsbâtü'l-İel fi'l-Emri ve'n-Nehy*, (Mecmû'a içinde), Bâyezid Ktp. Veliyyüddin Blm. nr. 770, 43/a; *es-Salâti ve Makâsiduhâ*, thk. Behîc Gazzâvî, Beyrut 1991, s. 166.

<sup>20</sup> Radtke'nin Hakîm'in elde ettiği eserlerinde yaptığı incelemeye göre, o, eserlerinde babasından 96 hadis nakletmektedir. Bkz. Radtke, *al-Hakîm at-Tirmidî*, s. 12. Ancak tüm eserlerinde yapılacak olan bir inceleme ile bu rakamın daha çok olacağı kanaatindeyiz.

tarafından dedesi de ehl-i hadisten olup *er-Redd alâ'l-Muattıla* risalesinde annesinden hadis rivayet etmektedir<sup>21</sup>. Böyle bir çevrede doğup büyüyen Hakîm, küçük yaştan itibaren hadis rivayet ve dirayetine önem vermiştir.

Radtke, Hakîm'in babası Ali'nin doğum ve vefat tarihini tespit için otuz dokuz kadar hocasını tespit etmiş ve hocalarının 210/825 ile 230/845 yılları arasında vefat ettiklerini ortaya koyduktan sonra 170/785 ile 190/805 tarihleri arasında doğmuş olabileceği sonucuna varmıştır<sup>22</sup>. Ali'nin en son hocası 231/845'de öldüğüne göre, bu tarihten sonra vefat etmiş olmalıdır. Bu sebeple, büyük ihtimalle, Hakîm hacca gittiği 27 yaşlarında bile, babası ya hâlâ hayatta ya da yeni vefat etmiş olmalıdır. Öyleyse, Attar'ın zikrettiği, "arkadaşlarıyla çıkmak istediği ilim seyahatine annesinin yalnızlık sebebiyle izin vermemesi" ve "Hızır'dan ders alması menkıbesi"nden hareketle babasının erken vefat ettiği sonucunu çıkartmak doğru değildir<sup>23</sup>. Hakîm'in annesi ile arasında geçen bu diyalog, onun gençlik döneminde geçmiş ve babası da o zamanlar büyük ihtimalle hayatta olmalıdır. Tahminlere göre, baba-oğul o zamanlar ilimle uğraşmakta ve belki de Hakîm annesine babasından daha fazla yardımcı olmaktadır.

Hakîm'in ilmu'l-âsar (nakli ilimler) ve ilmu'r-re'y (akli ilimler)'i tahsil ettiği hocalarını, büyük ölçüde eserlerindeki nakillerin isnadlarından ortaya çıkarmak mümkündür. Ancak ilk müşdidinin kim olduğu, tasavvuf adabını kimden ve nasıl aldığı ile ilgili net bilgiler yoktur. Yine de bizzat kendi eserlerinde naklettiği haberlerin isnadlarında geçen hocalarından bir takım isimler tespit edilebilir. Hayatı hakkında net olarak bilinen bir şey var ki, o da Hakîm'in tasavvufa, 27 yaşlarında yaptığı hac<sup>24</sup> esnasında daha fazla merak sardığı ve işin içine girdiğidir. Yaptığı hac yolculuğunun hayatında bir dönüm noktası oluşturduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu bilgiler, onun daha önce böyle bir hayattan habersiz olduğu anlamına gelmemelidir. Çünkü gerek yaşadığı bölge, gerekse kendisinden ilim, irfan ve ahlaki değerler aldığı hocaları zahidlik yönü bulunan âlimlerdir. Dolayısıyla onlardan etkilenmemesi bir şeyler almaması imkânsızdır. Onu müşidi olmayan üveysî meşrep biri olarak kabul etmek<sup>25</sup> doğru değildir. Hac dönüşü el-Antâkî adında bir sûfînin kitabı eline geçer<sup>26</sup>, her ne kadar Antâkî nispetiyle anılan iki sûfî bulunsa da, bu zat büyük bir ihtimalle Ahmed b. Asım el-Antâkî'dir<sup>27</sup>. Bu kitaptan etkilenerek, riyazete yönelmesi gerektiğine kanaat getirir. O, *Büdüvvü Şe'n* adlı risalesinde, manevî yükselişine ışık tutan bilgiler vermektedir.

İki yüzün üzerinde hocası ve değişik yerlere ilmi seyahatleri olan Hakîm'in, en çok etkilendiği hocası veya mühim bir kaynağı olarak Hızır (as)'ı zikretmek pek makul

<sup>21</sup> Bkz. Ahmed Abdurrahim es-Sâyih, *es-Sülûk inde'l-Hakîm et-Tirmizî ve Masâdiruhu mine's-Sünne*, Beyrut 1988, s. 42; Hakîm Tirmizî, *Menâzilü'l-Ubbâd mine'l-İbâde*, thk. Ahmed Abdurrahim es-Sâyih, (thk. muk.), Beyrut 1990, s. 3.

<sup>22</sup> Bkz. Radtke, *al-Hakîm at-Tirmidî*, s. 12-15.

<sup>23</sup> Attar, *Tezkira*, (Uludağ), s. 559.

<sup>24</sup> Bkz. Hakîm Tirmizî, *Büdüvvü Şe'n*, (Osman İsmail), s. 14; *Büdüvvü Şe'n*, (Muhammad Halid), s. 331, (thk. muk.); *Büdüvvü Şe'n*, (Almanca çev.), s. 245.

<sup>25</sup> Bkz. Hakîm Tirmizî, *Büdüvvü Şe'n*, (Almanca çev.), s. 264-265, (Radtke'nin ta'liki).

<sup>26</sup> Bkz. Hakîm Tirmizî, *Büdüvvü Şe'n*, (Osman İsmail), s. 15; *Büdüvvü Şe'n*, (Muhammad Halid), s. 316,327,332, (thk. muk.); *Büdüvvü Şe'n*, (Almanca çev.), s. 246.

<sup>27</sup> Bkz. İki sûfî hakkında bilgi için bkz. Sülemî, *Tabakât*, s. 137-145; Hakîm Tirmizî, *al-Hakîm al-Tirmizî's Büdüvvü Şe'n*, (Muhammad Halid), s. 327, (Muhammad Halid'in ta'liki); Radtke, *al-Hakîm at-Tirmidî*, s. 34; Hakîm Tirmizî, *Büdüvvü Şe'n*, (Almanca çev.), s. 246-247, (Radtke'nin ta'liki).

gözükmemektedir. Çünkü geride bıraktığı onlarca eser incelendiğinde bunun doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Hızır (as) ile görüşmüş olabilir, ama yegâne müşhidinin ve kaynağının o olduğunu var saymak, böyle bir âlim için doğru olmaz. Biyografisinden bahseden eserler içinde özellikle Feridüddün Attar uzun bir şekilde Hızır (as) menkıbelerinden söz etmektedir. Zikredilen menkıbeler bir kritiğe tabi tutulmalıdır.

Hakîm'in eserlerinden anlaşıldığına göre, yazmaya erken yaşlarda başlamış ve ömrünün sonuna kadar da devam etmiştir. Sülemi'nin isnadlı olarak Hakîm'den naklettiğine göre o, kitaplarını yazarken hiçbir şeyi tasarlamadığını ve kendisine nispet edilsin diye de yazmadığını, yalnız manevi hallerin baskısı arttığında teselli bulduğu için yazdığını haber vermektedir<sup>28</sup>. Bu ifadeden hareketle bütün eserlerini bu hal üzere yazdığını var saymak doğru değildir. Çünkü tasavvufla yakın ilişkisi 27 yaşında gittiği hac dönüşü yaklaşık 30 yaşlarında başlamıştır. İlk olarak yazmaya erken yaşlarda başladığına göre, bu tarihten önce yazdığı eserleri olmalıdır. Aslında hangi dönemde yazdığı belli olmasa da, gözden geçirilen eserlerinde manevî yön her zaman ağır basmaktadır. İkincisi, yazdığı eserler incelendiğinde bir telif mantığı, kitap üslup ve sistematığı ile bir bütünlük göze çarpmaktadır. Üçüncüsü, kendisine ömrü boyunca sorulan sorulara verdiği cevaplardır. Bu *mesâil*, günümüze kadar gelebilmiştir. Bu da onun normal durumlarda da yazdığını göstermektedir. Ancak böyle bir halet-i ruhiyenin ömür boyu kalem elden bırakmamasında etkisi olmuş olabilir.

Kaynaklar, sıkıntılı ve coşkun bir yaşamı olduğu anlaşılan Hakîm'in, Tirmiz'den Belh'e sürülme sebebini, Sülemi'nin matbu *Tabakât*ında bulunmayan, fakat başka eserlerinde olduğu tahmin edilen bir bilgiye dayandırmaktadırlar. Rivayete göre Hakîm, *Hatmü'l-Vilâye ve İlelü's-Şerîa* adlı eserlerinde, "Peygamberlerin nasıl bir sonucusu varsa, velilerin de bir sonucusu vardır iddiasında bulunduğu ve vilayeti nübüvvetten üstün tuttuğu" gibi bir takım iddialar ve aykırı fikirler ileri sürdüğünden dolayı suçlanmış ve Tirmiz'den sürülmüştür<sup>29</sup>. İbn Hacer'e göre olay, ömrünün sonuna doğru vuku bulmuştur<sup>30</sup>. Sübkî, Sülemi'nin bu iftiralara itiraz ettiğini ve Hakîm'in yanlış anlaşıldığı kanısında olduğunu belirterek, kendisinin de aynı kanaatte olduğunu ifade etmekte ve bir Müslüman'ın peygamber olmayan bir beşeri, Peygamberlerden üstün tutabileceğini sanmadığını zikretmektedir<sup>31</sup>. Sülemi'nin itirazını nakleden Zehebî, *Hakâiku't-Tefsîr* adlı eserinden dolayı onun da eleştirildiğini belirterek 'keşke telif etmeseydi' demektedir. Ardından "Hallâci işâretlerden, Bistâmî şatahatlardan ve ittihadî tasavvuftan Allah'a sığınınız" diyerek Sülemi'yi tenkit etmekte<sup>32</sup>, hatta aynı meşrepten olduklarını ima etmektedir. Hakîm, bu olayı, kendisini kıskanan bazı şahısların yaptıklarını ve bazı sözlerini yanlış yorumlayarak kendisini suçladıklarını, hatta iftirada bulduklarını ifade etmektedir<sup>33</sup>. Hâdiseyi

<sup>28</sup> Bkz. Zehebî, *Siyer*, XIII/441-442; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-Safve*, IV/168; Ayrıca farklı lafızlar için bkz. Kuşeyrî, Ebû'l-Kâsım, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, haz. Süleyman Uludağ, (Kuşeyrî Risalesi), İstanbul 1978, s. 113; Attar, *Tezkira*, (Uludağ), s. 561; İbn Hacer, *Lisân*, V/308.

<sup>29</sup> Bkz. Zehebî, *Huffâz*, II/645; Zehebî, *Siyer*, XIII/441; Sübkî, *Tabakât*, X/245; İbn Hacer, *Lisân*, V/308; Serkis, Yusuf Elyân, *Mu'cemü'l-Matbûât el-Arabîyye ve'l-Muarrebe*, Mısır 1928, I/633.

<sup>30</sup> Bkz. İbn Hacer, *Lisân*, V/308.

<sup>31</sup> Bkz. Sübkî, *Tabakât*, X/245-246.

<sup>32</sup> Bkz. Zehebî, *Siyer*, XIII/442.

<sup>33</sup> Bkz. Hakîm Tirmizî, *Büdüvvü Şe'n*, (Osman İsmail), s. 17-18; *Büdüvvü Şe'n*, (Muhammad Halid), s. 333; *Büdüvvü Şe'n*, (Almanca çev.), s. 249; Hakîm Tirmizî, *el-Akl ve'l-Hevâ*, (thk. muk.), s. 100; Furat, *Tirmizî Abû Abdillah*, İA, (MEB), XII/I s. 387; Bereke, *Hakîm et-Tirmizî*, DİA, XV/196.

naklederek değerlendirmelerde bulunan Furat, vukuatın iki defa meydana gelme ihtimalinden söz etmektedir<sup>34</sup>.

Hakîm, başta Sülemî, Şeyhu'l-İslam el-Herevî, Gazzâlî Kâdî İyâd, İbn Arabî, Sadruddin el-Konevî, İbn Teymiyye, İbn Kayyım el-Cevziyye gibi kendisinden sonra gelen pek çok sûfî ve âlimi etkilemiştir. Velûd bir âlim olan Hakîm Tirmizî, tefsirden hadise, tasavvuftan felsefeye, kelamdan mezhepler tarihine değişik ilim dallarını içine alan irili ufaklı onlarca eser geride bırakmıştır. Çeşitli kütüphanelerde bulunan yazmaların büyük bir kısmı günümüze kadar gelebilmiştir.

İbn Teymiyye eserlerinde, ona aşırı tenkit yöneltmemekle birlikte kimi yerlerde eleştiriler getirerek sitem etmektedir. O, asıl İbn Arabî ve ekolüne oldukça fazla yüklenmektedir. Hakîm'in etkilediği âlimlere bakıldığında farklı iki çizgi dikkati çekmektedir: Bir tarafta İbn Arabî, diğer tarafta ise İbn Kayyım el-Cevziyye çizgisi; bu oldukça dikkat çekici bir durumdur. Yapılacak olan daha kapsamlı ve müstakil bir araştırma ile Hakîm'in kendisinden sonraki âlimlere ne derece tesir ettiği ortaya konulabilir.

İbn Kayyım el-Cevziyye (751/1351), *Kitâbu'r-Rûh* adlı eserinin son bölümü olan "Nefis bir tane mi yoksa üç tane midir" başlığı altında, paragraf paragraf Hakîm'in *Kitâbu'l-Furûk*undan isim vermeksizin nakillerde bulunmakla kalmamış, zikrettiği alt başlıklar dahi hemen hemen onun kullandığı başlıkların aynısıdır<sup>35</sup>. Kadı İyaz (544/1149) *eş-Şifâ*'sında ondan nakillerde bulunmaktadır. Şeyhu'l-İslam el-Herevî (481/1089) *Menâzilu's-Sâirîn*'i telif ederken Hakîm'in *Menâzilu'l-Ubbâd mine'l-İbâde* adlı eserinden ilham almıştır<sup>36</sup>. İbn Kayyım el-Cevziyye de *Menâzilu's-Sâirîn*'i *Medâricu's-Sâlikîn* adıyla şerh ettiğine göre dolaylı bir etkileşim söz konusudur. Bundan başka İbn Kayyım el-Cevziyye, Hakîm'in *Mu'cizâtü'n-Nebî (sas)* adlı eserinden Hz. Peygamber'in sünnetli doğduğu ile ilgili rivayeti naklederek onu tenkit etmekte ve mesele hakkında değerlendirmelerde bulunmaktadır<sup>37</sup>. Ardından Hakîm'in *Kitâbu'l-İhtiyât* adlı eserinde "Her namaz akabinde kişi hata yapsa da yapmasa da sehiv secdesi yapması gerekir" dediğini naklederek onu aşırılıkla suçlamaktadır<sup>38</sup>. İbn Kayyım'ın iki ayrı yaklaşımına, hocası İbn Teymiyye'nin tavrı kısmen de olsa etki etmiş olabilir. Bunun yanı sıra mevzu, değişik âlimlerin müspet veya menfi kanaatleri ile daha da genişletilebilir. Ancak çalışmanın amacı bu olmadığı için burada sadece bu misallerle yetinilmiştir.

Tirmizî, İslami ilimlere ve Arap diline iyi derecede vâkıf olduğu için, eserlerinde

<sup>34</sup> Bkz. Hakîm Tirmizî, *el-Akl ve'l-Hevâ*, (thk. muk.), s. 100-102; Furat, *Tirmizî Abû Abdillah*, İA, (MEB), XII/I s. 387.

<sup>35</sup> Karşılaştırmak için bkz. Hakîm Tirmizî, *Kitâbu'l-Furûk*, Kütahya Vahid Paşa Ktp. 2251 ile İbn Kayyım el-Cevziyye, *Kitâbü'r-Rûh*, Beyrut 1983, s. 198-241. Ayrıca bu eserinin 74. sayfasında ondan hadis de nakletmektedir.

<sup>36</sup> Bkz. Hakîm Tirmizî, *Menâzilü'l-Ubbâd*, (thk. muk.), s. 4; Hakîm Tirmizî, *Menâzilü'l-Kurbe*, thk. Hâlid Zahrî, 2002 Rabât, (thk. muk.), s. 22.

<sup>37</sup> İbn Kayyım el-Cevziyye, *Tuhfe*, s. 165.

<sup>38</sup> İbn Kayyım el-Cevziyye, *Tuhfe*, s. 166; eser için bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, II/1385. Eserin bir yazma nüshası Paris 5018 numaralı mecmu'ada *el-İhtiyât* adıyla bulunmakta ve vrk. 51/b-52/b arasındadır. Bkz. Radtke, *al-Hakîm at-Tirmizî*, s. 49; Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Literatur, Zweite den Supplementbänden*, Leiden 1943, I/356, nr.19; Sezgin, M. Fuat, *Târîhu'r-Türâs el-Arabî*, (*Geschichte des Arabischen Schrifttums*), çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî- Fehmî Ebû'l-Fadl vd. Riyad 1991, c. I, cüz. II, s. 147, nr.13.

ayet ve hadislerden mesnetli işârî anlamlar çıkarabilmiştir. Çalışmalarının hemen hepsinde kendine ait orijinal yorumları ve özgün fikirleriyle ne derece bir mütefekkir olduğunu da göstermiştir.

Hakîm, zamanın ilim geleneğine tâbi olarak eserlerinde rivayetleri (nakilleri) genellikle isnadlı olarak zikretmekte ve âlî isnada oldukça önem vermektedir. İki yüzü aşkın hocası bulunan Hakîm'in eserlerinden yapılan yüzeysel bir tespite göre, *yüz elliden fazla hocadan hadis naklettiği dikkati çekmektedir*. Bu da hem hadis birikimine, hem de ilmi seyahatlerine ışık tutmaktadır.

Hakîm, başta *Nevâdiru'l-Usûl*'ün isnadlı yazma nüshaları olmak üzere diğer eserlerinde, Buhari'nin en meşhur hocalarından Kuteybe b. Saîd (240,241/854,856), Ali b. Hucr es-Sa'dî (244/88), Utbe b. Abdillâh el-Mervezî (244/88) gibi maruf ve güvenilir pek çok hocadan hadis nakletmektedir. Onun tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, felsefe, tasavvuf tarihi ve tasavvufî görüşlere dair geride bıraktığı atmıştan fazla eser ile değişik hacimlerde iki yüz küsur risalesi -kayıp sanılanlar olsa da- yazmalar halinde zamanımıza ulaşmış ve bir kısmı yayımlanmıştır.

## II) MECMÛ'ANIN TANITIMI

Hakîm Tirmizî'nin hayatı hakkında verilen kısa bilgilerden sonra, ona ait bir *mecmû'*anın tanıtımı yapılacaktır. Onun eserlerinin çoğu Türkiye kütüphanelerinde korunmaktadır ve bizi bu çalışmayı yapmaya sevk eden, İstanbul'daki Bâyezid Kütüphanesi'nde Veliyyüddin Efendi bölümü nr: 770'de bulunan yazma olmuştur. Hakîm'in çeşitli kitap ve irili-ufaklı 34 adet çalışmasını içeren mecmû'ada bulunanların bazıları, yeri geldiğinde zikredileceği gibi hâlihazırda tek nüsha olarak bilinmektedir. Tek cilt ve 184x257mm 131x192mm yazı ölçülerinde 200 yaprakta, 21 satırlı mağrib neshi ile VIII/XIV. yy.da istinsah edildiğini tahmin ettiğimiz mecmû'anın baş tarafında yani ilk yaprağında yazarı belli olmayan iki ayrı kalem tarafından düşülmüş notun birine göre eserin adı *Şifâü'l-İlel*, diğerine göre ise *Kitâbu's-Şifâi ve'l-İlel*'dir.

Sezgin, aslında *mecmû'a* olan yazmayı, *eş-Şifâü ve'l-İlel* adıyla tek kitap olarak vermekte ve bununla birlikte sadece *Lâ ilâhe illallah* ile *Kitâbü'r-Redd alâ'r-Râfida* adlı risaleleri zikretmektedir<sup>39</sup>. Biz bu ismin, Hakîm Tirmizî'nin müstakil eseri olan ve *mecmû'ada* da 34/a-83/b arasında bulunan on beşinci sıradaki *İsbâtu'l-İlel fî'l-Emri ve'n-Nehy* adlı eserinden alındığını ve yazmanın tek nüsha olduğunu tahmin ediyoruz. Kitabın geniş tanıtımı ileride yapılacaktır.

Hakîm, *İsbâtu İleli's-Şerîa* adlı eserinde teorik olarak ele aldığı konuyu, *İlelü's-Şerîa (İlelü'l-İbâdât, İlelü'l-Ubûdiyye, Kitâbü'l-İlel, Keyfiyyetü's-Salât ve's-Sivâk)* adlı eserinde örnekler vererek teorinin nasıl uygulanacağını göstermektedir<sup>40</sup>. O *İlelü's-Şerîa* adlı kitabında, farzların illetlerini akli olarak ortaya koymaya çalışmış ve bundan dolayı da yargılanarak suçlanmıştır<sup>41</sup>. *İsbâtu İleli's-Şerîa* ile *İsbâtu'l-İlel fî'l-Emri ve'n-Nehy* aynı eser olmalıdır. Sadece isim farklılığı olduğu tahmin edilmektedir. Eğer böyleyse bu sözler, *İsbâtu'l-İlel fî'l-Emri ve'n-Nehy* incelenmeden söylenmiştir. Çünkü Hakîm eserinde –aşağıda içerikte de görüleceği üzere-, örnekler vererek ibadetlerin illetlerini izah etmeye çalışmaktadır. Bizce bu iki eser, ya birbirinin mütemmimi ya da

<sup>39</sup> Bkz. Sezgin, GAS, c. I, cüz. II, s. 150, nr.39, s. 154, nr.80.

<sup>40</sup> Bereke, *Hakîm et-Tirmizî*, DİA, XV/198.

<sup>41</sup> Bkz. Sezgin, GAS, c. I, cüz. II, s. 144, nr.2.

-diğer çalışmalarında olduğu gibi- aynı veya benzer konuları değişik açılardan ele alan çalışmalardır.

*Mecmû'*adaki Menâzilü'l-Kurbe risalesi ile ufak birkaç *mesâilî* tahkik eden Hâlid Zahrî, esere *Menâzilü'l-Kurbe* adını vermiştir<sup>42</sup>. Zahrî'nin ileride de görüleceği gibi, yazmanın tamamını görmediği anlaşılmaktadır. O, yazmanın ölçülerini 28X15cm olarak yanlış vermektedir<sup>43</sup>. Zahrî'nin tahkikinden anlaşıldığına göre, o nasıl elde etmişse yazmanın bir kısmını elde etmiş ve o haliyle yayınlamıştır. Yazmanın tanıtımında ise, büyük ölçüde O. Yahya İsmail'in *Hatmü'l-Vilâye* mukaddimesinden istifade ettiği tahmin edilmektedir.

İlk risaleyi neşretmeyen Zahrî, tahkikinin mukaddimesinde, mecmû'anın tanıtımını yaparken yazmanın baş tarafına bilinmeyen biri tarafından yazılmış olan Şifâü'l-İlel ismini, 1/b-8/b arasında geçen ilk risaleye isim olarak vermiştir<sup>44</sup>. Hâlbuki bu ilk risalenin baş tarafında herhangi bir isim zikredilmediği gibi içeriği de başlığa uygun değildir. Eğer Zahrî'nin elinde yazmanın tamamı olsaydı bunu rahatlıkla fark ederdi. Öte yandan risale tetkik edildiğinde, yapraklarında kayma, yer değiştirme, kopukluk hatta kaybolma ihtimali bile mevcuttur.

*Mecmû'*anın tanıtımında Arapça başlıkların çevrili mana esas alınmış, bununla birlikte yer yer başlığın altında verilen bilgilerden de istifade edilmiştir. Tanıtımda kitap ve risale isimlerinin Arapçaları farklı font ile verilmiştir. Bu kısa bilgilerden sonra *mecmu'*anın tanıtımı ve değerlendirmesine geçebiliriz:

1. إن كلمة لا إله إلا الله لازمة للخلق (1/b-8/b), "Allah'tan başka ilah yoktur ilkesi beşer için zaruridir"

İsimsiz olan bu ilk risale, *Mecmû'*anın tamamının tetkiki ve üslubu dikkate alındığında birinci risalenin adı satırda geçen *İnne kelîmete lâ ilâhe illallah lâzîmetun li'l-halki* olmalıdır. Ancak risalenin eksik ya da başka bir risalenin parçası düşünülmektedir. Bu risalenin Hakîm'in *el-Kelâm alâ Ma'nâ Lâ ilâhe illâllah* adlı risalesi olduğu tahmin edilmektedir.

2. منازل القربة (8/b-11/a), "Allah'a yaklaşmanın aşamaları/dereceleri"

Menâzilü'l-Kamer şeklinde sehven yanlış yazılan *Menâzilü'l-Kurbe* adlı risale, muhakkik Zahrî'nin zannettiği gibi 8/b-27/a arası olmayıp bilakis 8/b-11/a arasındadır. Bununla birlikte risalenin eksik olduğu düşünülmektedir. *Mecmû'*anın 11/a ile 27/a arası ise, aşağıda da görüleceği üzere, gerek bu yazmanın muhtelif yerlerinde, gerekse diğer matbu ve yazma eserlerinde olduğu gibi, müellifin kendisine sorulan sorulara verdiği cevaplardır.

3. مسألة الشكر على الحقيقة (11/a-11/a), "Hakikate şükür"

4. مسألة في التقوى (11/a-19/b), "Takva"

5. مسألة هل للمستقيم حب المعصية (19/b-20/b), "İstikamet sahibi birisi günahı arzu eder mi?"

6. مسألة في شرح قوله: الخشية من العلم بالله والخوف من المشاهدة (20/b-22/a), "Haşyet, Allah'ı bilmekten, korku ise müşahededendir sözünün şerhi"

7. مسألة، وجدب الروح ملتقيا ومنقسا في جميع الجسد من القرن إلى الظفر (22/a-22/b), "Ruh, baştan ayağa"

<sup>42</sup> Hakîm Tirmizî, *Menâzilü'l-Kurbe*, thk. Hâlid Zahrî, I. bs. 2002 Rabât.

<sup>43</sup> Bkz. Hakîm Tirmizî, *Menâzilü'l-Kurbe*, s. 30-32, 38.

<sup>44</sup> Bkz. Hakîm Tirmizî, *Menâzilü'l-Kurbe*, s. 30.



tüm insan bedeninin her yerine sirayet etmiştir"<sup>45</sup>

8. مسألة خلق الله الآدمي (22/b-27-/a), "Allah'ın insanı yaratması"

9. مسألة في الميراث (27/a-27/a), "Mîras hakkında bir mesele"

Hâlid Zahrî'ye göre, 3.-9. kısımlar Menâzilü'l-Kurbe'dendir. Oysa bu kısımlar, *Mesâil* ile alakalıdır.

10. أنواع العلوم (27/a-30/a), "İlimlerin çeşitleri"

İlmi üçe ayıran müellif, burada sadece birinci kısmını ele almaktadır. Bu sebeple müstakil bir *kitap* olduğu tahmin edilen eser eksiktir. Kitabın Ankara İsmail Saib Sencer 1571 numaralı mecmû'anın (10/b-24/b) arasındaki *Kitâbu Beyâni'l-İlm* adlı kitabın bir kısmı olduğu düşünülmektedir.

11. مسألة في الصنفين: أهل الرأي وأهل الحديث (30/a-31/b), "Ehl-i Re'y ve ehl-i hadis"

12. مسألة في قوله: لا يغفر الذنوب إلا أنت (31/b-32/a), "*Senden başka günahları bağışlayan yoktur* hadisi"

13. مسألة في وطن القلوب وجمعها عند اسمه الله (32/a-32/b), "Kalplerin vatani ve onların Allah'ın isminin yanında toplanması meselesi"

14. مسألة، البكاء على الضروب (32/b-34/a), "Gözyaşı çeşitleri"

Hâlid Zahrî'ye göre, 11.-14. kısımlar *Envâu'l-Ulûm*'un devamıdır. Oysa kısım başlıklarından da anlaşılacağı gibi, içerik ilim konusuyla alakalı olmamakla birlikte, yukarıda *Envâu'l-Ulûm*'da zikredilen üçlü ilim tasnifine de uygun değildir. Üçüncü ile on dördüncü kısımlar arası *Envâu'l-Ulûm* kitabı hariç, kendisine zaman zaman sorular meseleler hakkında verdiği cevapları içermekte olup, aslında bunlar *Mesâil* adı altında toplanmalıdır.

15. إنبات العلل في الأمر والنهي (34/a-83/b), "Emir ve nehy de illetlerin ispatı"

Müstakil bir *kitap* olan bu esere -diğer bazı çalışmalarında olduğu gibi-, kendisine konu ile ilgili yöneltilen bir soru ile giriş yapan Hakîm Tirmizî, ibadetlerin illetlerine geçmeden önce kitabın girişinde (34/a-38/a) *İlel* hakkında bilgi vermektedir. O, Allah'ın insanları kulluk için yarattığını ve kulluk görevini yerine getirme veya getirmeme durumuna göre sevap veya ceza vereceğini belirterek, emir ve nehyin gerekliliğini vurgulamaktadır. Emir ve nehyin illetinin, *bela* ve *imtihan* ile ilişkisini izah ettikten sonra, *hikmet* ile arasındaki ilişkiyi açıklamaya geçmektedir. Hakîm, Allah Teala'nın emir ve nehye ait şeriatının hikmetlerini Rasullerine bildirdiğini, bundan başka bu ilmi idrak etme gücüne sahip olanların da bunları izah edebileceğini söylemektedir.

Hakîm önce önemine binaen *tevhid*in sonra *amellerin* illetini zikretmektedir. Bilahare sırasıyla namaz, oruç, zekat, hac, ribâ', mirasın illeti; içki, kan, leşin haramlığının illeti; altun ve ipeğin erkeklere ve kibirlenmek için elbisenin yerde sürünmesinin haramlığının illetlerini 63 başlık altında ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu eser, derli toplu olup, gerek içerik, gerekse üslup bakımından müstakil bir eser görünümündedir. *Kitâbu'l-Menhiyyat* adlı eserinde hadisleri, emir ve nehy ifade edenler diye ikiye ayıran Hakîm, bu eserde ise, *emir ve nehyin illetlerini/hikmetlerini* izah etmektedir. Tek nüsha olduğu tahmin edilen yazmanın alt başlıkları şu şekildedir:

1. ذكر علة الإفراز بالتوحيد (Tevhidi ikrar)

<sup>45</sup> Bu çeviri, başlığın altında verilen bilgilerden hareketle yapılmıştır.

2. ذكر علة الأعمال (Ameller)
  3. ذكر علة الوضوء (Abdest)
  4. ذكر علة مواضع الوضوء (Abdest uzuvları)
  5. علة الجنابة (Cenabet)
  6. علة الصلاة (Namaz), diğerlerine göre oldukça uzun işlenmiş
  7. ذكر علة استقبال القبلة ووقت الصلاة (Namaz vakti ve kibleye yönelme)
  8. ذكر علة التكبير (İftitah tekbiri)
  9. ذكر علة الثناء (Sena' -Sübhâneke duası-)
  10. ذكر علة الاستعاذة (İstiâze)
  11. ذكر علة القراءة (Kıraat), diğerlerine göre daha uzun işlenmiş.
  12. ذكر علة الركوع (Rükû')
  13. ذكر علة التسبیح (Rükû'dan sonraki tesbih)
  14. ذكر علة السجود (Secde)
  15. ذكر علة التسبیح (Secdeden sonraki tesbih)
  16. ذكر علة القعود (Kuûd)
  17. ذكر علة التشهد (Teşehhüd)
  18. ذكر علة التحیات والتسليم (Tahiyyat ve teslim), diğerlerine göre daha uzun işlenmiş
  19. ذكر علة الركعتین (İki rekatin illeti), diğerlerine göre daha uzun işlenmiş
- Burada illetler, namaz içinde yapılan hareketlerin sırasına göre ele alınmıştır.
20. ذكر علة عدد المفروضات (Farz namazların rekat sayıları)
  21. ذكر علة الجمعة (Cuma namazı)
  22. ذكر علة الجهر فيها والتخافت في سائرهما (Namazda sesli ve sessiz kıraat)
  23. ذكر علة القراءة بالسجدة و(هل أتى) وعلة القراءة في صلاة الفجر يوم الجمعة بمائتين ve bu ikisinin Cuma günü sabah namazında okunması)
  24. ذكر علة أوقات الصلاة (Namaz vakitleri)
  25. ذكر علة أول وقت على آخره ذكر علة (Namazı ilk vaktinde kılmanın sonunda kılmaya fazileti)
  26. ذكر علة صلاة الجماعة والإمامة (Cemaatle namaz ve imamet)
  27. ذكر علة الصف (Saf)
  28. ذكر علة من صلى خلف الإمام وحده (İmamın arkasında tek başına namaz kılma)
  29. ذكر علة الصف الأول (İlk saf)
  30. ذكر علة الإمام (İmam)
  31. ذكر علة صلاة الوتر وعلة قراءة السور الثلث فيها (Vitr namazı ve üç rekatında da sure kıraatı)
  32. ذكر علة القنوت (Kunut)
  33. ذكر علة الفطر وصدقته وصلاة الأضحى والأضحية (Ramazan bayramı namazı ve fitır sadakası ile Kurban bayramı namazı ve kurban kesme), diğerlerine göre daha uzun işlenmiş.
  34. ذكر علة الستر (Setr/örtünme)
  35. ذكر علة الصلاة على الجنابة وعلة التكبيرات (Cenaze namazı ve tekbirleri)
  36. ذكر إمامة السلطان (Sultanın imameti)
  37. ذكر علة خير الصفوف في الجنابة مؤخرها (Cenaze namazında safların en hayırlısının son saf

- olması)
38. ذكر علة قيام الإمام على الجنازة (İmamın cenazeye karşı ayakta durması)
  39. ذكر علة التسليم على الجنازة (Cenazeye selam verme)
  40. ذكر علة المشي أمامها وخلفها (Cenazenin önünden veya arkasından yürüme)
  41. ذكر علة الصلاة على الطفل (Çocuk için cenaze namazı kılma)
  42. ذكر علة تكفين الميت (Ölüyü kefenleme)
  43. ذكر علة عرض أعمال الأحياء على الأموات (Yaşayanların amellerinin (yakınlarından olan) ölülere arz edilmesi)
  44. ذكر علة الصوم (Oruç)
  45. ذكر علة صوم يوم عرفة وعاشوراء والاكتمال فيه (Arefe ve âşûrâ' günü oruç tutma ve gözlere sürme çekme)
  46. ذكر علة الزكاة (Zekat)
  47. ذكر علة مقادير الزكاة (Zekat miktarları)
  48. ذكر علة العشر (Öşür)
  49. ذكر علة الخمس (Humus)
  50. ذكر علة الحج (Hac)
  51. ذكر علة الاستلام (Hacerü'l-Esved'in selamlanması)
  52. ذكر علة الأضحية (Kurban)
  53. ذكر علة الرباء (Riba')
  54. ذكر علة النهي عن بيع الطعام حتى يكال (Ölçülmedikçe yiyecek bir şeyin satılmasının nehyi)
  55. ذكر علة الميراث (Miras)
  56. ذكر علة القاتل أنه لا يرث (Katilin mirastan hisse alamaması)
  57. ذكر علة الأنبياء صلوات الله وسلامه عليهم أنهم لا يرثون (Peygamberlerin (sas) miras bırakmamaları)
  58. ذكر علة مقادير الموارث المذكورة في القرآن العظيم (Kur'an'ı Kerim'de mirasların zikredilen miktarları)
  59. ذكر علة تحريم الخمر (İçkinin haram kılınması)
  60. ذكر علة تحريم الدم (Kanın haram kılınması)
  61. ذكر علة تحريم الميتة (Leşin haram kılınması)
  62. ذكر علة تحريم الذهب والحريز على الرجل (Erkeklere altın ve ipeğin haram kılınması)
  63. ذكر علة تحريم جر الإزار خيلاء (Kibirilenmek için elbisenin yerde sürünmesinin haram kılınması)

Hakîm, bu kitabında Kitâbu Sıfati'l-Kulûb ve Menâzilihâ, Kitâbu'l-Hacc, Kitâbu İlmi'l-Evliyâ' ve Kitâbü's-Salât<sup>46</sup> adlı eserlerine atıf yaptığına göre, bunları İsbâtü'l-Ilel fi'l-Emri ve'n-Nehy'den önce yazmıştır.

**16.** كباب الرد على الرافضة (83/b-87/a), "Râfızilere reddiye"<sup>47</sup>

Reddiyenin tek nüsha olduğu tahmin edilmektedir.

**17.** مسألة في الإيمان والإحسان وإسلام (87/a-90/a), "İman, ihsan ve İslam"

<sup>46</sup> Bkz. Hakîm Tirmizî, *Mecmû'a*, Bâyezid Ktp. Veliyyüddin Blm. 770 nr. 36/a, 43/a, 47/a, 59/a.

<sup>47</sup> Eser 1966'da Ahmed Subhi Furat tarafından yayımlanmıştır.

18. شأن الأولياء (حتم الأولياء) (90/a-128/a), “Velilerin durumu (Velilerin sonu)”<sup>48</sup>

19. كتاب الصلاة (128/b-177/b), “Namaz”

İsimsiz olan bu risalenin tetkik sonucu, *Kitâbu's-Salât* adlı eseri olduğu tespit edilmiştir. Bu eser, ilk etapta Hakîm Tirmizî'nin matbu' olan *es-Salâtu ve Makâsîduhâ* adlı eseri sanılmıştı ancak yapılan karşılaştırma sonucu eserin sadece ve sadece s.147-149 arası ile *Kitâbu's-Salât*'ın 175/b'sinin yarım varakının ufak tefek farklılıklarla uyduğu görülmüştür. Hakîm, *İsbâtü'l-İlel fî'l-Emri ve'n-Nehy* adlı eserinin 59/a'sında *sütrenin illeti* konusunda, “alametlerin ikamesi” mevzusunu *Kitâbu's-Salât*'ta işlediğini haber vermektedir. Bu isimsiz risalenin yani *Kitâbu's-Salât*'ın 145/a'sı da *sûtre* ile ilgili olup, yapılan atfin da buraya uyduğu düşünülmekte ve içerik de bunu doğrulamaktadır. Bu isimsiz risale yani *Kitâbu's-Salât*, sadece *namaz* ile ilgili olup, konular birbiriyle mütenasip 39 bâbda geniş bir şekilde ele alınmıştır. Dolayısıyla *Kitâbu's-Salât*, *İsbâtü'l-İlel fî'l-Emri ve'n-Nehy*'den önce yazılmış *es-Salâtu ve Makâsîduhâ*'dan ayrı müstakil bir eserdir. Bu üç eserde ele alınan konular birbirinden farklıdır. Tirmizî'nin özelliklerinden biri, benzer konuları muhtelif eserlerinde değişik açılardan yeniden ele almasıdır. Aslında bu üç eser, birbirinin mütemmimi gibidir. Ayrıca onun namaz konusu üzerinde fazla durması namaza verdiği önemi göstermektedir. Tek nüsha olduğu tahmin edilen yazmanın alt başlıkları şu şekildedir:

1. باب لأي علة أمر العباد بالسواك ولأي علة صار سنة عليهم والبيان في ذلك (İnsanlara misvakın emredilmesi ve sünnet olması)
2. باب مقدار طول السواك وكيف تعض عليه إذا استكت (Misvakın uzunluğunun miktarı ve misvaklanırken misvakın nasıl ısıracağı?)
3. باب الوضوء ما شأنه في الصلاة وما سببه ولأي علة أمر العباد به (Abdestin namazdaki ehemmiyeti, sebebi ve hangi illetten dolayı kullara emredilmiş)
4. باب ما سبب الطهور وغسل اليدين والوجه والذراعين ومسح الرأس والرجلين والمضمضة والاستنشاق وعلة ذلك (Taharetin; elleri, yüzü ve kolları yıkamanın; başı mesh ve ayakları yıkamanın<sup>49</sup>; ağzı çalkalama ve burna su çekmenin sebebi)
5. باب أدب الوضوء في الصلاة (Namaz için abdest adabı)
6. باب الصلاة كيف تصلبها وتعمل فيها وتؤدي إلى خالقها عز وجل والبيان في ذلك (Namaz nasıl kılınır, neler yapılır ve insanı yaratıcısına (cc) nasıl götürür?)
7. باب أدب الصلاة في الظاهرة وما يصلح من إكمالها (Zâhirde namazın adabı ve onu bozmadan tamamlama)
8. باب تسمية الفرض وما هو والبيان في ذلك (Farzın farz diye isimlendirilmesi ve mahiyeti)
9. باب كم ركعة من السنة قبل صلوات الفرض وما بعدها (Farz namazlardan önce ve sonra kaç rekat sünnet kılınacağı?)
10. باب لأي علة صارت السنة قبل الفجر ركعتين وقبل الظهر أربعاً وبعدها ركعتين وبعد المغرب ركعتين وبعد العشاء ركعتين (Hangi illetten dolayı sabah namazından önce iki, öğle namazından önce dört sonra iki, akşam ve yatsı namazlarından sonra iki rekat sünnet, sünnet kılındı?)
11. باب كم ركعة في اليوم واللييلة وكيف صار ذلك والبيان فيه. (Gece ve gündüz kaç rekat (farz) namazının

<sup>48</sup> Eserin Osman İsmail Yahya (1965) ile Bernd Radtke (1992) tarafından iki ayrı tahkiki yapılmıştır. Radtke, Bernd ve O'Kane, John, tarafından İngilizceye çevrilmiştir. Ayrıca Radtke, eserin Almanca çevirisini de hazırlıyormuş bitirmiş olmalı.

<sup>49</sup> Başlığın altında verilen bilgilerde ayağı yıkamaktan bahsedildiği için bu şekilde bir çeviri yapılmıştır.

- olduğu ve nasıl olduğu?)
12. باب كم السنة في الصلاة وكيف صار ذلك كذلك (Namazın sünnetlerinin kaç tane olduğu ve bunun nasıl böyle olduğu?)
  13. باب ما الفرض والسنة والتطوع والواجب في ذلك (Namazda farz, sünnet, tetavvu' ve vacipler nelerdir?)
  14. باب مقدار القيام في الصلاة كلها والقراءة فيها وسنة ذلك (Namazın tümünde kıyamın ve kıraatin miktarı ve sünnet olanı)
  15. باب الصلاة بالفارسية لما سميت تَمَاج (Farsça'da namaz niçin namâc olarak isimlendirilmiş?)
  16. باب علة أوقات الصلوات لأي علة وقت لنا هذه الأوقات بعد الفجر وبعد الزوال والعصر وبعد غروب الشمس وبعد غيبوبة الشفق والبيان فيه (Namaz vakitlerinin illeti ve hangi illet sebebiyle fecirden, zevalden, asırdan, güneş battıktan ve şafak kaybolduktan sonra bu vakitler tayin edilmiştir?)
  17. باب مواقيت الصلاة كلها (Tüm namaz vakitleri)
  18. باب ستر المصلى وما يستر إذا كان في الصلاة (Namaz kılariken kibleye sütire koyma)
  19. باب الصلاة الخمس بوضوء واحد (Tek abdest ile beş vakit namaz kılmak)
  20. باب التشديد لمن يرى أحد عورتك أو تراها من أحد في الوضوء والاعتسال من الجنابة (Birinin senin avretini görmemesine veya senin biri abdest alırken veya gusül yaparken avret yerlerine bakmamaya titizlik göstermen)
  21. باب آفة الصلاة (Farz namazlarının âfeti)
  22. باب آفة صلاة السنة ما هي (Sünnet namazlarının âfeti)
  23. باب ما دليل صلاة الفرض وقائدتها وسائقها وعمتها ومدبر أمرها (Farz namazının delili, kâidi, sâiki, avni ve müdebbir-i emr nedir?)
  24. باب دليل صلاة السنة ما هو والبيان في ذلك (Sünnet namazının delilinin ne olduğu?)
  25. باب دليل صلاة التطوع إلى الله والبيان في ذلك (Allah için tetavvu' namazının delili)
  26. باب علة التسليم وما هو والبيان في ذلك (Selam vermenin illetinin ne olduğu?)
  27. باب الصلاة لم سميت صلاة (Namaz niçin salat diye isimlendirilmiş?)
  28. باب الصلاة الخمس (Beş vakit namaz)
  29. باب الشفق لم سمي بالشفق وكيف الشفق (Şafak niçin şafak diye isimlendirilmiş?)
  30. باب الوتر لم سمي وتر وكيف هو سنة أو واجب (Vitr niçin vitir diye isimlendirilmiş, o sünnet mi vacip mi?)
  31. باب الصلوات أربعاً وأربعاً والفجر ركعتان كيف صار والمغرب ثلثا وكيف صار يقرأ في الأولتين ولا يقرأ في الآخريتين (Namazlar dörder rekatken nasıl sabah iki, akşam üç rekat oldu ve ilk iki rekatta kıraat varken, son iki rekatta niye yok?)
  32. باب الوضوء لم سمي الوضوء (Abdest niçin vudû' diye isimlendirilmiş?)
  33. باب الخلاء لم سمي الخلاء ولأي علة سمي بذلك (Helâ niçin ve hangi illetten dolayı helâ' diye isimlendirilmiş?)
  34. باب أدب الخلاء وكيف يؤتى الخلاء لا تغفل عن أدب الخلاء (Helâ âdâbı ve helâyaya nasıl gidilir? Helâ âdâbında gaflet içinde olmama)
  35. باب أدب الوضوء وما الفرض والسنة (Abdestin âdâbı, farz ve sünnetleri nedir?)
  36. باب غسل الجنابة كيف هو ولأي علة سميت الجنابة والبيان في ذلك وأدبه (Boy abdesti bahsi, nasıl olduğu ve hangi illetten dolayı cenâbet diye isimlendirilmiş?)
  37. باب أدب السواك وكيف تستاك ولم سمي السواك سواكا (Misvak âdâbı, nasıl misvaklanılır ve niye

misvak sivâk diye isimlendirilmiş?)

38. باب بدو الصلاة ومنازل القلب فيها والوسوسة (Namazın önceliği, namazda kalbin dereceleri ve vesvese)

39. باب مواقيت الصلاة (Namaz vakitleri)

*Kitâbu's-Salât* bu bâb ile bitmektedir.

**20.** خلق الإنسان وتفاوت العقل حسب طاقة الآدميين (177/b-182/b), “İnsanın yaratılışı ve insanların kapasitelerine göre aklın farklılıkları”

İsimsiz olan bu risalenin başlığı, Hâlid Zahrî'ye göre, *Mes'ele fî Keyfiyeti Halke'l-İnsan*'dır. Ancak risale incelendiğinde ismin içeriği tam yansıtmadığı görülecektir. Risalenin konusuna uygun düşen başlık, *Halku'l-İnsan ve Tefâvütü'l-Akl Hasebi Tâkati'l-Âdemiyyîn* olabilir. 177/b-182/b.

21. باب في شأن النية (182/b-183/b), “Niyetin durumu”

Zahrî, Menâzilü'l-Kurbe'nin ekler bölümünde yayımlamış olup bu kısım bir kitabın bölümü olabilir.

22. باب في الرزق (183/b-184/a), “Rızık bahsi”

Bu kısım, *Mesâil* ile alakalıdır.

**23.** باب في بيان المفردین (184/a-188/b), Müf(er)redînin beyanı”

Bu kısım, müstakil bir risaledir.

**24.** باب في تفسير قول رسول الله صلى الله عليه وسلم: إني تارك فيكم الثقلين، كتاب الله وعترتي (188/b-190/a), “Sekaleyn hadisinin şerhi”

Hâlid Zahrî, Menâzilü'l-Kurbe'nin ekler bölümünde yayımlamıştır. Sekaleyn hadisinin şerhinin yapıldığı bir risale.

25. باب في تفاوت المعرفة والإيمان والتوحيد وما يشبه ذلك (190/b-191/a), “Marifet, îman ve tevhidin farklılıkları vb. konular”.

Bu kısım, *Mesâil* ile alakalıdır.

26. باب آخر في الصفات (191/a-191/b), “Sıfatlar bahsine dair başka bir konu”

Bu kısım, *Mesâil* ile alakalıdır.

**27.** باب في قول الله تبارك وتعالى: من رجا غير فضلي وخاف غير عدلي فليطلب ربا سواى (191/b-192/b), “Allah Teâlâ'nın *Kim benim fazlım dışında bir fazıl ümit eder ve benim adaletimden başka bir adaletten korkarsa, benim dışımda bir rab arasın* sözü bahsi”

Hakîm, bu risalede kudsi hadisi açıklamaktadır.

28. باب في لذة الطاعة من أي شيء تتشعب (192/b-193/a), “İtaatin lezzeti hangi kısımlara ayrılır?”

29. باب في تفسير حب الدنيا (193/a-193/b), “Dünya sevgisinin izahı”

Bu kısım, *Mesâil* ile alakalıdır.

30. باب في حقيقة باسم الله (193/b-193/b), “Bismillah'ın hakikati”

Bu kısım, *Mesâil* ile alakalıdır.

31. باب في الحمد (193/b-194/a), “Hamd bahsi”

Bu kısım, *Mesâil* ile alakalıdır.

32. باب في السواد الأعظم (194/a-194/b), “es-Sevâdü'l-A'zam”

Bu kısım, *Mesâil* ile alakalıdır.

33. باب في صفة المؤمن (194/b-194/b), “Mü'minin sıfatı bahsi”

Bu kısım, *Mesâil* ile alakalıdır.

Zahrî, 25.-33. kısımları Menâzilü'l-Kurbe'nin ekler bölümünde yayımlamıştır.

**34.** خلق الآدمي وفهمه القرآن وعمله به (194/b-200/a), "İnsanın yaratılışı, Kur'an'ı anlaması ve onunla amel etmesi"

İsimsiz olan bu risalenin başlığı, Zahrî'ye göre, *Esrâru Halki'l-Âdemî*'dir. Ancak risale dikkatlice okunduğunda bunun doğru olmadığı ve risalenin girişindeki birkaç satıra göre verilmiş bir karar olduğu görülecektir. Risalenin konusuna uygun düşen başlık, *Halku'l-Âdemî ve fehmihi el-Kur'ân ve amelühü bihi*'dir. Risalenin içeriği *Halku'l-İnsan ve Tefâvütü'l-Akl Hasebi Tâkati'l-Âdemiyîn* ile örtüşmemektedir.

## SONUÇ

Bu yazma, dört kitap, dokuz risale, yirmi mesâil ve bir bölümden meydana gelmiş bir *mecmu'*adır. Şuan ki bilgilere göre *İsbâtu'l-İlel fî'l-Emri ve'n-Nehy, Kitâbu'r-Redd alâ'r-Râfida ve Kitâbu's-Salât* adlı çalışmalar tek nüsha olarak gözükmemektedir.

Yazmanın içeriğinden de anlaşılacağı üzere derlemede, ne konu birliği ne de bir bütünlük bulunmaktadır. Mecmû'ada birbirinden tamamen farklı konular dağınık bir şekilde serpiştirilmiştir. Sema' kayıtları olmadığı için, bilinmeyen müstensih mi yaptı başka birimi yaptı bilemiyoruz. Hâlbuki eserde dağınık halde bulunan meseleler, *Mesâil* adı altında bir araya getirilebilirdi. Bu *mecmu'*ada geçen meseleleri, müellifin diğer mecmû'alarında da görmek mümkündür. Tirmizî'nin eserlerinde dağınık biçimde bulunan meseleler bir araya getirilerek birkaç ciltlik *Mesâil* ortaya çıkartılabilir.

Bize göre çalışmaların Tirmizî'ye aidiyeti konusunda bir sorun olmamakla birlikte mecmû'ada bir intizam da bulunmamaktadır. Konular arasındaki besmele, hamdele ve salveleler, konular arası fasıllara işaret edebilir. Yoksa her birinin ayrı esere tekabül ettiğini kabul edecek olursak, onlarca hatta yüzlerce eser ortaya çıkar ki bu doğru değildir. Ayrıca bu fasıllar, meclislere de işaret edebilir. Bazı konu geçişlerinde bismelenin olmaması, o meclis başlarken öğrencinin besmeleyi duymamış veya yazmada gecikmiş olmasından kaynaklanmış olabilir.

Bu yazmada bulunanların müstakil birer eser olup olmadığı, Hakîm'in diğer müstakil eserleri ile muhtelif vesilelerle öğrencileri tarafından toplandığı sanılan *Mesâiller* arasındaki iribatların tespiti gibi bir çok hususu daha sağlıklı değerlendirebilmek için, ona nispet edilen bütün yazmaların dikkatle incelenmesine muhtacız. Onun çeşitli dünya kütüphanelerinde bulunan yazmaları bir araya getirilerek yayımlanmadan veya tetkik edilmeden eserleri hakkında net bir şeyler söylemek zor gözükmemektedir. Bu yolda bir gayretle tanıtmaya çalıştığımız bu mecmû'adaki eserler tarafımızdan yayına hazırlanmaktadır. Öte yandan Hakîm'in hayatı hakkında verilen bilgilerde de bir takım problemler, hatta çelişkiler bulunmaktadır. Dolayısıyla hâlâ onun çeşitli yönlerini ortaya koyacak araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

